

Т.Е. Қыдыр 

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Кез келген халықтың әдеби тілінің даму тарихы бар. Түркі халықтарының әдеби тілі де бірнеше кезеңдерден өтіп, бүгінгі күнге дейін жетті. Қараһандықтар билігі тұсында түркі тіліне араб, парсы сөздерінің енуімен Ислам өркениеті аясындағы ортағасырлық түркі әдеби тілі қалыптасты. Мәурәннәһір, Хорасан және Орталық Азияны мекендеген түркілердің ортақ әдеби тілі ХХ ғасырдың басына дейін жалғасты. Түркі әдеби тілінің соңғы мың жылдық тарихын дәуірлеуде ғылымда ортақ пікір қалыптасқан жоқ. XV-XVI ғасырлардағы түркі әдеби тілін ХІХ ғасырдың ІІ жартысынан «шағатай тілі» деген атаумен атау белең алса, бұл тіл ХХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап «ескі өзбек тілі» деген атпен зерттелді. Сол дәуірдің әдеби тілін «шағатай» деп атауын түркітанушылар сол дәуір ақындарының Шағатай ұлысында өмір сүргендігімен байланыстырды. Десек те сол заман ақындары (Лүтфи, Атаи, Науаи және т.б.) өз шығармаларын «түркі тілінде» жазғандығын ерекше атап өткен болатын. Сондай-ақ, түркі әдеби тілінің Жошы ұлысы тарағаннан кейін қалыптасқан хандықтарда да кеңінен қолданылғаны белгілі. Ал, қазан төңкерісінен кейін «шағатайдың» орнын «ескі өзбек тілі» басты. Оның өзіндік саяси себептері де бар еді. Ең негізгісі – ХХ ғасырдың басындағы Мұстафа Шоқай («Түркістан автономиясы»), Абдурауф Фитрат («Шағатай гурунгы») секілді тұлғалардың түркішілдік бағыттағы саяси ұстанымдары еді. Түркі халықтарының бірігіп кетуінен қорыққан кеңестік билік мұсылман түркі халықтарына ортақ әдеби тілді бір ұлттың аясында зерделегенді жөн деп тапты.

Түйін сөздер: қолжазба, әдеби тіл, шағатай, түркі, ортағасыр, түркітанушы, өзбек.

T.E. Kydyr

Institute of literature and art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Some questions concerning the name of the medieval turkic literary language

It is known that the literary language of any nation has gone through several stages of development. Similarly, the literary language of the Turkic peoples has passed through several stages and has reached our days. During the reign of the Karakhanids, the medieval Turkic literary language was formed within the framework of Islamic civilization with the introduction of Arabic and Persian words into the Turkic language. The literary language of the Turkic peoples who inhabited Transoxiana, Khorasan and Central Asia existed until the beginning of the twentieth century. There is no consensus in science about the chronology and the name of the last thousand years of the history of the Turkic literary language. The Turkic literary language of the XV-XVII centuries. from the second half of the XIX century it became known as the «Chagatai language», and since the 30s of the XX century it was studied as the «old Uzbek language». Turkologists associate the name of the literary language of that era «Chagatai» with the fact that the poets of that era lived in the Chagatai ulus. However, poets of that time (Lutfi, Atai, Navoi, etc.) wrote that their works were written in the «Turkic language». It is also known that the Turkic literary language was widely used in the khanates formed after the collapse of the Ulus of Jochi. And after the October Revolution, the «old Uzbek language» took the place of the «Chagatai language». There are several reasons for this. The most important were the positions of the pan-Turkic political leaders of the early 20th century, such as Mustafa Chokay («Turkestan autonomy») and Abdurauf Fitrat («Chagatay Gurungi»). Fearing the unification of the Turkic peoples, the Soviet authorities decided to study the common literary language of the Turkic Muslim peoples within the framework of one nation

Key words: manuscript, literary language, chagatai, turkic, medieval, turkologist, uzbek.

Т.Е. Кыдыр

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы
e-mail: qydyr.torali@gmail.com

Некоторые вопросы, касающиеся названия средневекового тюркского литературного языка

Известно, что литературный язык любого народа прошел несколько этапов развития. Точно так же литературный язык тюркских народов прошел несколько этапов и дошел до наших дней. В период правления Караханидов средневековый тюркский литературный язык сформировался в рамках исламской цивилизации с введением арабских и персидских слов в тюркский язык. Литературный язык тюркских народов, населявших Мавераннахр, Хорасан и Среднюю Азию, просуществовал до начала XX века. В науке нет единого мнения о хронологии и названии последней тысячи лет истории тюркского литературного языка. Тюркский литературный язык XV-XVI вв. со II половины XIX века стал называться «чагатайским языком», а с 30-х годов XX века изучался как «старый узбекский язык». Название литературного языка той эпохи «чагатай» тюркологи связывают с тем, что поэты той эпохи жили в Чагатайском улусе. Однако поэты того времени (Лютфи, Атаи, Навои и др.) писали, что их произведения написаны на «тюркском языке». Известно также, что тюркский литературный язык широко использовался и в ханствах, образовавшихся после распада Улуса Джучи. А после Октябрьской революции место «чагатайский язык» занял «старый узбекский язык». На это есть несколько причин. Наиболее важными были пантюркские позиции политических лидеров начала XX века, таких как Мустафы Чокая («Туркестанская автономия») и Абдурауфа Фитрата («Чагатай гурунги»). Опасаясь объединения тюркских народов, советские власти решили изучить общий литературный язык тюркских мусульманских народов в рамках одной нации.

Ключевые слова: рукопись, литературный язык, чагатайский, тюркский, средневековый, тюрколог, узбек.

Кіріспе

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Исламның алғашқы жылдары арабша еңбектер дүниеге келсе, бертін келе парсы тілінде де көркем шығармалар жазыла бастады. Ислам дінін қабылдаған халықтардан шыққан оқымыстылар осы тілдерде қалам тербеуге тырысты. Себебі сол кезеңде «араб – ғылымның, парсы – әдебиеттің тілі» деген түсінік қалыптасқан еді. Басқа халықтарды айтпағанның өзінде, қазақ даласынан шыққан Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап, ғылым жолына қадам басқан ғалым-ғұламалардың басым бөлігі өздерінің құнды еңбектерін араб тілінде жазды. Ал, Низами Гәнжәуи, Әмір Хұсрау Деһлеуи секілді түркіден шыққан шайырлар өздерінің көркем туындыларын парсы тілінде жаратты. Олардың өз туындыларын араб, парсы тілдерінде жазуға сол кездегі тарихи, саяси һәм әлеуметтік мәселелер әсер етті. Соның нәтижесінде араб, парсы тілдерінде құнды еңбектер мен тамаша көркем шығармалар дүниеге келді.

Исламнан алдын руна жазуын пайдаланған түркілер Ислам өркениетінің аясында араб әліппесіне көшкені тарихтан белгілі. Дінді қабылдаған алғашқы жылдары түркіше еңбектер жазылмағанымен де, арадан екі-үш ғасыр өткен соң түркі тіліндегі туындылар пайда бола бас-

тады. X ғасырдың орта шенінен бастап Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, Ахмет Иасауи, Ахмет Жүйнеки, Сүлеймен Бақырғани секілді түркі ұландары туындыларын өз ана тілдерінде жазды. Олар шығармаларында түркіше жазылған ескерткіштердің жоқ екендігін, сондықтан да бұл іске алғаш қол ұрып отырғандықтарын баса айтты. Солардың бірі Қожа Ахмет Иасауи де: «Қостамайды ғалымдар біз сөйлейтін түркіні... Аят, хадис мағынасы түркі болса жарасар, мағынасына жеткендер жерге қояр бөркіні» – деп, XI-XII ғасырлардың өзінде түркі жазба тілі кең тарай қоймағанын ашына отырып жырлап еді.

Қараһандықтар тұсында жазылған еңбектерде оғыз, қыпшақ, қарлұқ тілдерінің элементтері қатар қолданылса, Алтын Орда билігі кезінде дүниеге келген туындылардың кейбірінде сол дәстүрдің сақталғанын көреміз. Бұрхануддин Рабғұзидың «Пайғамбарлар тарихы», Махмұт Кердеридің «Жұмақтардың ашық жолы», Исламның «Мүритке көмекші» секілді діни-танымдық еңбектерінде оғыз, қыпшақ диалектілерімен бірге қарлұқ элементтері де кеңінен қолданылды. Алайда XIV ғасырдың орта шенінен бастап қарлұқ элементтері түсіп, оғыз, қыпшақ диалектілері алға шықты. Содан Алтын Орда орталығы Сарай қаласы мен мәмлүк-қыпшақтар билік құрған Каир шаһарында кеңсе құжаттарынан бастап, көркем туындыларға

дейін қыпшақ диалектісі негізінде жазылды. Қыпшақ-оғыз диалектісінде жаратылған әдеби жәдігерлердің үлгісі ретінде Харазмидің «Махаббатнамасы» мен Сәйф Сараидың «Гүлістан бит-түркиін» атап өтуге болады.

XV ғасырда Әлішер Науаи (1441-1501 жж.) «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» («Екі тіл туралы пікір») дейтін еңбек жазып, онда сол замандағы тілдер туралы өз пікірін білдірді һәм түркідің парсышадан ешбір кем түспейтіндігін ғылыми тұрғыдан негіздеді. Содан кейін ана тілдерінде жазатын шайырлар шоғыры пайда болды. Әуел баста әдебиет тілі ретінде қалыптасқан түркі жазба тілі, бергін келе ғылым тіліне айналды. Осылайша үш диалектінің (оғыз, қыпшақ, қарлұқ) негізінде қалыптасқан түркі жазба тілі Хорасан, Мәурәннәһір және Дешті-қыпшақ даласынан араб, парсы тілдерін біртіндеп ығыстыра бастады. Соның нәтижесінде көркем әдебиетті айтпағанның өзінде, зерттеу еңбектері мен діни туындылардың өзі түркі әдеби тілінде дүниеге келді.

Кез келген тіл туады, заман өте келе дамиды, тіпті кейбірі жойылып жатады. Ислам өркениетінің аясында пайда болған түркі әдеби тілі де IX-X ғасырларда туып, бергін келе дамып отырды. Ортағасырларда түркі дүниесінде екі жазба тіл қалыптасты. Біріншісі – Мәурәннәһір һәм Дешті-Қыпшақ даласында кеңінен қолданылған түркі әдеби тілі болса, екіншісі – Кіші Азияда Осман империясының билікке келуімен пайда болған ресми тіл. Біріншісі – «шағатай тілі» деп аталса, екіншісі – османлы тілі деген атпен танымал болды. Екі әдеби тілдің (шағатай мен османлы тілінің) кейбір фонетикалық ерекшеліктері мен лексикондарындағы кейбір сөздердің өзгешелігіне қарамастан бір-бірінен айтарлық айырмасы болған жоқ. Яғни, Түркістанда жазылған әдеби шығарманы османлы түріктері сөздіксіз оқыса, Стамбулдан жолданған хатты Орта Азияны мекендеген түркілер тәржімасыз-ақ түсінетін еді. Мысалы, басқа түркі ұландарының еңбектерін былай қойғанда, Түркістан автономиясының негізін қалаған Мұстафа Шоқайдың (1890-1941 жж.) (Шоқай, 2012) хаттары мен жазған мақалаларын барша мұсылман жұрты оңай түсінді. Себебі екі жазба тілдің де табиғаты бір болатын. Грамматикалық құрылымы түркінікі болса, сөздік қоры, негізінен, араб, парсы кірме сөздерінен тұрды. Сондай-ақ, араб, парсы сөздері сол тілдерде қалай таңбаланса, түркі жазба тілінде сол қалпында жазылды. Бұл түркі халықтарындағы ортақ термин мәселесін де оңай шешіп берді десек те болады. Сондықтан

да Исламды қабылдаған түркі жұртында бір әдеби кеңістік сақталды. Бұл дәстүр XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына дейін жалғасты. Берісі бес жүз жыл, әрісі мың жылға жуық мұсылман түркілердің арасында кеңінен қолданылған ортағасырлық түркі әдеби тілін түркітанушылардың «шағатай тілі», «ескі өзбек тілі» деген атпен зерттеп, бір жақты шешім шығаруы еді. XVIII ғасырдан басталған бұл дәстүр күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

XIV ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қолданылған түркі әдеби тілінің, яғни «шағатай тілінің» табиғатын зерделеу – зерттеудің басты мақсаты. Осы мақсаттың үддесінен шығу үшін өзімізге мынадай міндеттерді жүктедік: Шыңғыс хан жорығынан кейін қалыптасқан Шағатай һәм Жошы ұлыстарындағы әдеби тілдің даму барысына шолу жасау; XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың соңында жазылған ресми хаттар мен көркем шығармалардың тілдік ерекшелігіне назар салу; ең бастысы – шетелдік және отандық түркітанушылардың ортағасырлық түркі әдеби тіліне қатысты зерттеулерін қарастырып, ондағы ой үйлесімділіктері мен пікір қайшылықтарын саралау.

Зерттеу нысаны – ғылымда «шағатай тілі» деген атпен танылған XV ғасырдың ортасынан XX ғасырдың басына дейін кеңінен қолданылған түркі әдеби тілі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ортағасырлық түркі әдеби тілі Батыс шығыстанушылары мен орыс түркітанушылары тарапынан біраз зерттелген. Түркітану саласының басты нысандары қатарында қарастырылған XI-XV ғасырлардағы әдеби жәдігерлерде шығарманың поэтикасымен бірге, тілдік ерекшелігіне де жіті назар аударылған. Соның нәтижесінде түркі әдеби тілінің даму барысы, қалыптасу кезеңдері туралы бірнеше пікір қалыптасқан. Әсіресе, XIV-XVI ғасырлардағы әдеби тілдің атауына қатысты ғалымдар арасында пікір қайшылықтары туындаған. Сол замандарда дүниеге келген көркем туындылардың тілін жан-жақты зерделеген ғалымдар сипаттау әдісіне жүгінгені белгілі. Сондай-ақ, ғылымда «шағатай тілі» деген атаумен тараған әдеби тіл – бір ғана ұлттың ғана емес, сол заманда Орталық Азияны, қала берді Шығыс Түркістан ақындарынан бастап, Еділ-Болғар, тіпті Кавказ шайырлары арасында да қолданыста болды. Сондықтан да, бүгінде әрқайсысы жеке-жеке ұлт ретінде қалыптасқан мұсылман түркілердің

ортағасырлық әдеби тілін қарастыруда салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері де кеңінен қолданылған болатын. Сондықтан да, біз де осы мақаланы жазу барысында «шағатай тілінің» табиғатын ашу мақсатымен сипаттау, салыстырмалы тарихи әдістерді басшылыққа алдық. Сондай-ақ, зерттеушілердің ой-тұжырымдарын жинақтап, шолу тұрғысынан қарастырған тұстарымыз да бар.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Ортағасырлық түркі әдеби тілі – шағатай тілі

Ортағасырлық түркі шайырлары өздерінің шығармаларын түркі тілінде жазғандарын ерекше атап өтеді. Қараһандықтар билігі тұсында өмір сүрген Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Иасауи, Алтын Орда дәуірінде Бұрхануддин Рабғұзи, Харазми секілді қалам иелері түркі әдеби тілінде қалам тербеді. Сол дәуірде өмір сүрген Сэйф Сараи өз шығармасының атауын «Гулистан бит-турки», яғни «Түркише Гүлістан» деп қойды. Яғни, сол кездің өлшемімен қарағанда шығарма арабша немесе парсыша жазылуы керек еді. Сондықтан да, түркіден шыққан қалам иелері өз туындыларының өз тілдерінде жазылуына жіті назар аударды.

Жалпы, ортағасырда түркі әдеби тілінің болашағына алаңдаған ақындардың бірі – Әлішер Науаи (1441-1501 жж.) болатын. Ол өзінің «Екі тіл туралы пікір» («Мухәкәмәтул-луғәтәйн») атты зерттеу еңбегінің бас жағында: «Уә аңа «Мухәкәмәт әл-Луғәтәйн» ат қойдұм,, та турк елі тілі фәсәхәт-у бәләғәт-у ус‘әти-ки, ол Хәзрәт бұ тіл уә ‘ибәрәт билә нәзм бисаты түзүб-дүр-лер уә Мәсихә әнфәсі уә Хизр зуләлідін өлүк тіргүзмек тариқын ‘әләм әһліға көргүзүб-дүр-лер, заһир қылдым» – деп (Науаи, 2021: 132), өз шығармасын түркі әдеби тілінде жазғанын ерекше атап өтеді. Бұл еңбектен сілтеме алып, айрықша атап өтуімізге себеп, кейбір түркітанушылардың осы Науаидің заманынан бастап, XX ғасырдың басына дейінгі түркі әдеби тілін «шағатай тілі» деп зерттеуімен тікелей байланысты. Белгілі түрколог А.Н. Кононовтың сөзімен айтсақ: «В дореволюционной и некоторое время в послереволюционной тюркологии язык всех среднеазиатских тюркских сочинений, писанных арабским письмом, с XII-XVII в., в иногда вплоть до XIX в., назывался «джагатайским»/ «чагатайским». По имени второго сына Чингиз хана, Чагатая (ум. 1242 г.)...» (Кононов, 1982: 282).

Расында да, ортағасырлық түркі әдеби тілін «шағатай тілі» деген атпен зерттеудің XIX ғасырдың II жартысынан белең алғанын көреміз. Түркітанушы А.Н. Кононов «шағатай, жағатай тілі» деген ұғымдарды Ресейде алғаш рет Ф.Э. Корштың ғылыми айналымға түсіргенін, кейін А.Н. Самойловичтің зерттеулерінде көрініс бергенін жазған (Кононов, 1982: 282). Десек те, XIX ғасырдың II жартысынан бастап, ортағасырлық әдеби жәдігерлер «шағатай тілі, шағатайша мәтін» деген аттармен жарық көргенін аңғару қиын емес. Мысалы, Н.И. Ильминский Бабырға қатысты зерттеуін «Материалы для джагатайского спряжения из Бабур-намэ» (Ильминский, 1863) деген атпен жарияласа, П.М. Мелиоранский Мұхаммед Салих туралы еңбегін «Шейбани-намэ». Джагатайский текст поэмы Мухаммеда Салиха по рукописи Венской библиотеки» (Мелиоранский, 1904) деп атаған. Әсіресе, А.Н. Самойловичтің XV ғасыр ақындары Әмири («Из туюгов чагатайца Амири») (Самойлович, 2005: 857), Лүтфи («Чагатайские туюги Лүтфи») (Самойлович, 2005: 854) және Атаи («Чагатайский поэт XV века Атаи») (Самойлович, 2005: 839) туралы зерттеулерінде шағатай деген терминге көп жүгінгенін көреміз. Алайда, ортағасырлық түркі шайырларының, солардың ішінде жоғарыда аттары аталған Науаи, Әмири, Атаи және Лүтфилердің өз туындыларында шағатай деген сөзді қолданбағаны белгілі. Десек те, кейінгі зерттеушілердің, негізінен, орыс түркітанушыларының сол ақындар шығармаларын шағатай тілі аясында қарастыруға тырысқанын аңғару қиын емес.

Шағатай тілінің даму тарихына қатысты ғалымдар арасында ортақ пікір қалыптаспаған. Негізінен, Қараһандықтар билігіндегі қарлұқ-қыпшақ-оғыз диалектілері негізіндегі қаған тілі (X-XII ғғ.), Алтын Орда тұсындағы қыпшақ-оғыз тілі (XIII-XIV ғғ.), сосын XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең шағатай тілі кезеңі деген ұғым қалыптасқан. Біз жоғарыда сілтеме ретінде көрсеткен А.Н. Самойлович ортағасырлық түркі әдеби тіліне, соның ішінде шағатай тіліне қатысты: «Прежде всего необходимо напомнить о том, что я ограничиваю значение выражения «чагатайский язык», обозначая им определенный период в развитии среднеазиатско-турецкого литературного языка исламской эпохи, именно период с XV до начала XX в., и относя время с XI по XIV в. к периодам каранидско-кашгарскому и огузско-кыпчакскому, или хорезмийскому, а не к чагатайскому» – деп жазып (Самойлович, 2005: 945), XI-XX

ғасырлар арасын екі тілдік кезеңге бөліп, соңғы бес ғасырлық уақытты шағатай тілінің үлесіне берген. Ал, Кіші Азияда өмір сүрген Ф. Көпрүлү болса: «*Türk aleminin her tarafında Türkçe eserlerle bol bol rastlandığı bu devirde yazılan Mahabbet-Name, bilhassa şu bakımdan mühimdir ki, XIV. Yüzyılda Altınordu Devleti dairesinde Türk hanları ve hanzadeleri himayesinde bu gibi eserler vücutte geldigini ve onların Maveraiünnehrde, Horasanda, Irak-ı Acem ve Farsta, hulasa Asyadaki Türk saraylarında umumi bir edebiyat lisanı olarak kabul edilen Çağatay lehçesi ile yazıldığını gösteriyor*», – деп (Köprülü, 2010: 179), XIV ғасырда, анығы 1353 жылы Сырдарияның бойында жазылған Харазмидің «Махаббатнамасын» да шағатай тілінде жазылғанын алға тартқан. Сондай-ақ, бұл әдеби тілдің Мәурәннәһір мен Хорасанмен бірге басқа да түркі билігіндегі жерлерде де қолданыста болғанын баса айтқан. А. Самойлович өз замандасы Ф. Көпрүлүнiң «Махаббатнаманың» шағатай тілінде жазылды дегенін сынағанымен де, оның «Шыңғыс хан жорығынан кейін ислам мәдениетінің ықпалымен қалыптасқан шығыс түркі әдеби тілін – шағатай тілі дейміз» деген ойын құптаған (Самойлович, 2005: 925).

Шағатай тілінің аясын кең көлемде қарастыру Ф. Көпрүлімен бірге мажар ғалымы Г. Вамберидің еңбектерінен де аңғаруға болады. Ол шағатай тілінің даму тарихын XII-XIX ғасырлар арасындағы әдеби ортаазиялық-түркі тілі ретінде қарастырып, олардың Орталық Азияны мекендеген түркілердің, соның ішінде өзбектердің де үлесі жатқанын алға тартқан (Eckmann, 2003: 136; Özender, 1996: 9). Егер сол өлшеммен алсақ, онда қараһандықтар билігі һәм Жошы ұлысы – Алтын Ордада дүниеге келген әдеби жәдігерлер де «шағатай» тілінде жазылған болып шығады. В.В. Радлов, Ф.Е. Корш және П.М. Мелиоранский секілді түркітанушылар шағатайшаның аясын тарылтып, көне ұйғыр тілінің жалғасы ретінде қарастырған кездері де болған (Самойлович, 2005: 925). Сондай-ақ, В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, П.М. Мелиоранский, К. Брокельман және басқа да ғалымдар XIV-XVII ғасырларда Шағатай ұлысының атырапында қалыптасқан тілді шағатай тілі ретінде қарастырған (Артамошина, 1960: 9).

Ортағасырда «түркі тілі», «түркише», «түркі сөзі» деген атпен белгілі болған әдеби тілдің шағатайша аталуының басты себебі ретінде бұл тілдің Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ұлысында пайда болғандығымен байланыстырады. Сондай-ақ, Науaidiң өз шығармаларының

бірінде «шағатай ләфзі» тіркесін қолданғандығын (Eckmann, 2003: 135), әрі XVII ғасырда өмір сүрген Әбілғазының: «Шәжәрә-и тәрәкимә» еңбегінде автордың «мен арабша, парсыша және түркі-шағатайша сөздерді қоспастан, таза түркі тілінде жаздым» – дегенін алға тартады (Самойлович, 2005: 924).

Шағатай тілі – ескі өзбек тілі

Ортағасырлық түркі ақындары өз шығармаларын «түркі» тілінде жазғанын ерекше атап өткенімен де, алдыңғы буын, яғни XX ғасырдың басына дейінгі түркітанушылар оны «шағатай тілі» деп атаған, ал кейінгі шығыстанушылар оны «ескі өзбек тілінің» аясында қарастырғанды жөн көрген (Благова, 1960: 30). Шағатай тілі, шағатай әдебиеті деген ұғымдарды ескі өзбек әдеби тілі ретінде қарастыру – XX ғасырдың 30 жылдарынан басталған десе де болады (Кононов, 1982: 282). Яғни, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен (Артамошина, 1960: 8) кейінгі түркітанушылардың түркі әдеби тілін ескі өзбек тілі ретінде қарастырудың басты себебі – патшалық кезеңдегі ұстанымдарды мансұқтау секілді кеңестік идеологияның салдары болса керек. Оның үстіне түркішілдік (пантюркистік) бағыттағы ұлт-азаттық қозғалыстардың өршіп кетуінен қорыққан коммунистер Орталық Азия халықтарының басын біріктірмеудің қамына кіріскен болатын. Оның себебі А. Фитрат секілді түркішіл азаматтардың «Шағатай гурунғы» деген ұранмен «ортағасырлық түркі әдеби тіліне көшу» ұстанымы әсер еткен. Сондықтан да, Мәурәннәһір, Еділ-Болғар, Шығыс Түркістан, Хорасан түркілерінің ортағасырлық әдеби жәдігерлерінің бәрін бір ұлттың еншісіне беру саясаты саналы түрде жүргізілді десек те болады.

Содан ғалымдар арасында екіұдай пікір қалыптаса бастады. «Шағатайша» мен «ескі өзбек тілінің» арасын ажыратып алу қажет болды. Түркітанушы А.М. Щербак «ескі өзбек тілін» тірі ұлттық тіл деп алып, оның мысалы ретінде «Оғызнаманы» атайды да, шағатай тілін ескі өзбек тілінің әдеби қалыбы ретінде көрсетуге тырысқан (Артамошина, 1960:8). Десек те, А. Щербактың бұл сөзінен шағатай тілі – ескі өзбек тілі деген мағына шығары анық. Ғалым осы еңбегі арқылы «ескі өзбек тілі» және «шағатай тілі» деп, алдыңғы һәм кейінгі түркітанушылардың көңілін жыққысы келмеген секілді.

Ал, кеңес түркітанушысы Г.Ф. Благова XI ғасырдың аяғындағы әдеби тілдің грамматикалық жүйесі қазіргі өзбек әдеби тіліне көшудің өзіндік

ерекшеліктері екенін, сондықтан да Науаи мен Бабыр жазған тілді ескі өзбек әдеби тілі деп есептеуге болатынын ашып жазған (Благова, 1960: 35). Біртіндеп XV-XVI ғасырларда түркі тілі деп қалам тербеген ақындар шығармаларының тілі «ескі өзбек тілі» болып шыға келді. Содан кейін мұндай тұжырым өзбек әдебиеттанушылары мен тілтанушыларының еңбектерінде жиі көрініс берді. У. Турсунов, Б. Уринбоев және А. Алиев жазған «Өзбек әдеби тілі тарихы» атты ортақ еңбекте әдебиеттанудағы шағатай әдебиеті, шағатай тілі және шағатай түрікшесі деген ұғымдардың өзбек классикалық әдебиеті екенін, ал шағатай тілі, шағатай түрікшесі деген атаулар ескі өзбек тілі ретінде қолданылғанын ашып жазды (Турсунов, 1995: 29).

Түркі әдеби тілі деген ұғымды XIX ғасырда шағатай деген термин ауыстырса, XX ғасырдың II жартысынан бастап шағатай деген атауды ескі өзбек тілі басты. Яғни, Г. Вамберидің «Шағатай түрікшесі» (Vambery, 1867) деген еңбегін А.М. Щербактың «Грамматика старорусского языка» (Щербак, 1962) деген зерттеуі басты. Бұл дәстүр бертін келе Б. Юсуфовтың зерттеулеріне ұласты (Юсуфов, 1991).

Ескі өзбек тілі – ортағасырлық түркі әдеби тілі

XV-XVI ғасырлардағы жазба жәдігерлерде «түрік тілі», «түрік тіркесі», «түркі тілі», «түркі лебізі», «түрікше тіл» немесе қысқаша «түрки», «түркише» деп (Ekmann, 2021: 17) қолданылып келген әдеби тілге бертін келе «шағатай» немесе «ескі өзбек тілі» деген атау берілді. Десек те ортағасырлық әдеби жәдігерлердің табиғатын тілдік тұрғыдан зерделеген түркітанушылардың арасында ортағасырлық әдеби тіл туралы ортақ бір пікірдің қалыптаспағанын көреміз. Тіпті, XV-XVII ғасырларда хатқа түскен жазба мұралардың тіліне «шағатай тілі» атауын жиі қолданған А.Н. Самойловичтің өзі кейбір зерттеулерінде сол дәуір әдеби жәдігерлерінің тілін «Ортаазия-түркі әдеби тілі» терминін қолданғанын оның «О среднеазиатско-турецком литературном языке и его отношении к другим турецким языкам» деген мақаласынан анық көреміз. Түркітанушының бұл мақаласы біраз уақыттарға дейін жарияланбастан (РНБ. Ф.671. Д.100, л. 840-853), ғалымдар назарынан тыс қалып келіп еді. 1997 жылы белгілі ғалым Г.Ф. Благова тарапынан арнайы жарияланғанын ерекше атап өткен жөн (Самойлович, 2005: 941).

Сондай-ақ, ортағасырлық әдеби жәдігерлерді тіл тұрғысынан зерттеген түркітанушы В.Д. Ар-

тамошина да академик А.Н. Самойловичтің сол дәуір жазба мұраларының тіліне қатысты «Ислам дәуіріндегі ортаазиялық-түрік әдеби тілі» деген терминді қолданғанына назар аударған. Сөзіміз дәйекті болуы үшін түркітанушының сол ойын сол қалпы бергенді жөн көрдік: «Чтобы избежать двусмысленности термина «чагатай» А.Н. Самойлович предложил для обозначения литературного письменного языка Средней Азии название «среднеазиатско-турецкий литературный язык исламской эпохи», устанавливая несколько периодов развития этого языка, причем термин «чагатайский» он сузил до обозначения им тимуридского периода классической литературы» (Артамошина, 1960:8).

Тағы да сол «шағатай тілі» ұғымын жиі қолданған Г.Ф. Благова соңғы жылдарындағы зерттеулерінде орталық азия түркілерінің әдеби-жазба тілі деген атауды қолдана бастаған. Оның «О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка XV-начала XVI в. (к постановке вопроса)» деген мақаласында сол дәуірдегі әдеби тіл туралы «ортаазиялық-түркі әдеби-жазба тілі» («среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка (ЛПЯ)») деп қолданған (Благова, 1976: 27). Егер А.Н. Самойлович «среднеазиатско-турецкий литературный язык» десе, Г.Ф. Благова «среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка» деп жазған. А.Н. Самойлович «түркі» деген сөзді «турецкий», яғни «түркі» деп қолданғаны белгілі.

Сондай-ақ, ескі өзбек тілінің тарихы мен қалыптасуы туралы зерттеулер жүргізген Э. Фазылов та соңғы жылдардағы зерттеулерінде түркі әдеби тілі деген ұстанымды да қолдана бастағанын аңғару қиын емес. Оның «Чығатай» әдеби тілінің қалыптасуы туралы» («Сіғатау» adabi tilinin şakillaniştarihî haqida») деген мақаласында түркі әдеби тілінің әр дәуірде әртүрлі атпен аталғанын айта келе, «түркі халықтары үшін ортақ болған ескерткіштер (VIII-X ғғ.), Орталық Азияны мекендеген түркі халықтарының әдеби тіліне тікелей қатысты болған дәуір (XI-XII ғғ.), прототүрік әдеби тілі (XII-XIV ғғ.), түрки әдеби тілі (XIV-XVIII ғғ.) және соңғы дәуірдегі түркі әдеби тілі (XVIII-XIX ғғ.)» – деп, таратып жазғанын көреміз (Фазылов, 2008: 322).

Ғылымда шағатай тілі ретінде қолданылған түркі әдеби тілі – барша мұсылман түркілеріне ортақ тіл. Бастауын көне түркі тілінен алатын ортағасырлық әдеби тілдің қалыптасуына араб,

парсытілдері әсер етті. Яғни, ортағасырда кеңінен қолданылған әдеби тіл ислам өркениетінің жемісі. Сондықтан да, қарлұқ, қыпшақ һәм оғыз тілдерінің негізінде қалыптасқан түркі әдеби тілінде мұсылман түркі халықтарының әдебиеті дүниеге келді. Ойымызды түркітанушы Г.Ф. Благованың сөзімен түйіндер болсақ: «Этот язык до Великой Октябрьской социалистической революции являлся литературным языком для образованных кругов многих тюркоязычных народностей, у которых еще не сформировался собственный литературный язык на базе родного языка» (Благова, 1960: 31).

Қорытынды

Көне түркі тілі бүгінгі күнге дейін бірнеше тарихи кезеңдерден өткенін әр кезеңдерде хатқа түскен жазба ескерткіштерден білеміз. Исламға дейін жазылған Орхон, Енисей ескерткіштер түркінің төл әліппесі – руна әліппесімен тасқа қашалған. Ислам дінінің келуімен мұсылман халықтарының арасына араб әліппесі кеңінен тарады. Ажам халықтарының қатарында түркілер де осы жазуды қабылдады. Исламды қабылдағаннан кейін түркілерде «Екі ғасырлық үнсіздіктен» («Ду ғәрн-е сукут») (Қыдыр, 2018: 45) жаңа әдеби тіл қалыптасты. Түркі тілінің грамматикалық құрылымына араб һәм парсы сөздері қосылды. Қараһандықтар тұсында жазба жәдігерлер қарлұқ-қыпшақ-оғыз диалектілері негізінде жазылса, бұл дәстүр Алтын Орда билігінің Харезм өлкесінде де сақталды. Жошы Ұлысының орталығы – Сарай төңірегінде қыпшақ-оғыз диалектілерімен әдеби жәдігерлер жазылды. Исламнан кейінгі әдеби тіл Харезм, Мәурәннәһір және Дешті Қыпшақ даласында кеңінен қолданылды. Ортағасырлық түркі әдеби тілі қазақ, өзбек, ұйғыр, татар, түркімен және басқа да түркі халықтарының бүгінгі әдеби тілдерінің қалыптасуына негіз болды.

Ортағасырлық қалам иелері (ақын-шайырлар) өз шығармаларын «түркі тілінде», «түркі лебізінде», немесе қысқаша «түркише» жаздық деп атап көрсеткеніне қарамастан,

XIX ғасырдан бастап түркітанушылар оларды «шағатайша» деген атаумен атай бастады. Десек те, ортағасырлық әдеби тіл – Шыңғысханның ұлы Шағатай ұлысында ғана қолданылмады, бергін келе Жошы ұлысының негізінде қалыптасқан хандықтарда да кеңінен тарағаны белгілі. Тіпті, қазақ хандарының ресми хаттары да осы әдеби тілмен жазылғаны аян.

Ал, XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап, «шағатай» деген атаудың орнын «ескі өзбек тілі» деген ұғым басты. Оның саяси себебі басым еді. Себебі өзінен бұрынғы жетістіктердің бәрін жоққа шығаруды көздеген коммунистік режим «шағатайшаны» «ескі өзбек тіліне» ауыстырды. Сондай-ақ, коммунистік режимге қарсы күрескен Мұстафа Шоқайдың «Түркістан автономиясы», Абдурауф Фитраттың «Шағатай гурунғы» секілді түркішілдік идеяға бағытталған ұстанымдарынан қорқып, кеңес ғалымдары ортағасырлық жазба жәдігерлердің бәрін бір ұлттың «қанжығасына байлап» бергенді жөн санады. Содан «ескі өзбек тілі» деген атау алға шықты. Егер сол ұстаныммен қарасақ, Абай Құнанбаевтың алғашқы жылдары жазылған «Физули, Шәмси, Сайхали», «Йүзі раушан», «Әлифдек ай йүзүңә ибрәт етдім» деген өлеңдері де «ескі өзбек тілінде» жазылған болып шығары анық.

Соңғы жылдары ортағасырлық түркі жазба мұраларын түркішілдік рух һәм ұлттық таным тұрғысынан зерделеу жағына баса назар аударылып келеді. Сондықтан да, «шағатайша», «ескі өзбек тілі» деген терминдердің орнын бүгінде «ортағасырлық түркі әдеби тілі», «түркі әдеби тілі» деген ұғымдар ауыстырды. Бұл да болса, ортағасырлық қалам иелерінің «түркі тілі», «түркі лебізі» деген сөздерінің бүгінгі күндегі қайта жаңғыруы болса керек.

Қаржыландыру

Бұл мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректілік құндылығы» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Артамошина В.Д. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов – предшественников А. Навои // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – М: Издательство восточной литературы, 1960. – 350 с.
- Әлішер Науаи. Мухәкәмәтул-луғәтәйн. (Дайындаған Т. Қыдыр). – Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2021. – 208 б.
- Благова Г.Ф. О характере так называемого «чагатайского» языка конца XI в. // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 350 с.

- Благова Г.Ф. О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского литературно-письменного языка XV – начала XVI в. (к постановке вопроса) // TURGOLOGIKA. – Ленинград: Наука, 1976. – 364 с.
- Vambéry H. Cagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.
- Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. – Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, 2003. – 438 s.
- Eckmann J. Çağatay el kitabı. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, 2021. – 232 s.
- Ильминский И.Н. Материалы для джагатайского спряжения из Бабур-намэ // Ученые записки Казанского университета, 1863, вып.1-2.
- Кононов Н.А. История изучения тюркских языков в России. – Ленинград: Наука, 1982. – 360 с.
- Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Akçağ, 2010. 9 Baskı. – 383 s.
- Қыдыр Т.Е. Дешті Қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV ғғ.) (ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшелігі). – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.
- Мелиоранский П.М. «Шейбани-намэ». Джагатайский текст поэмы Мухаммеда Салиха по рукописи Венской библиотеки. СПб, 1904.
- Özender F. Sema Barutçu. Ali Şir Nevayi. Muhakemetül-lığateyn. Ankara: Irmak matbaacılık, 1996. – 185 s.
- Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. – Москва: Восточная литература РАН, 2005. – 1053 с.
- Фазылов Э. Turkologica. I-том. – Ташкент: Фан, 2008. – 588 с.
- Шоқай Мұстафа. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. II том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 664 б.
- Юсуфов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV-XVI вв.). – Ташкент: Фан, 1991. – 146 с.

References

- Artamoschina V.D. (1960). Usloviya formirovaniya i nekotorie osobennosti yazika sredneaziatskix poetov – predschestvennikoy A.Navoi // Tyurko-mongolskoe yazikoznanie i folkloristika [Conditions of formation and some features of the language of the Central Asian poets - the predecessor of A.Navoi // Turkic-Mongolian linguistics and folklore studies] Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, p. 350.
- Alischer Nauai. (2021). Muhakamatul-lugatayn. (Dayindagan T.Qydyr) [Muhakamatul-lugatayn] [prepared by T.Qydyr]. Nur-Sultan: Xaliquaraliq Turki akademiyasi, p.208.
- Blagova G.F. (1960). O xaraktere tak nazivaemogo «chagatayskogo» yazika konca XI v. // Tyurko-mongolskoe yazikoznanie i folkloristika [About the nature of the so-called “Chagatai” language of the late XI century // Turkic-Mongolian linguistics and folklore studies]. Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, p. 350.
- Blagova G.F. (1976). O sootnescheniyax prozaicheskogo i poeticheskogo variantov sredneaziatsko-tyurkskogo literaturno-pis'mennogo yazika XV-nachala XVI v. (k postanovke voprose) [On the correlations of the prose and poetic variants of the Central Asian-Turkic literary and written language of the XI-beginning of the XI century. (to the formulation of the question)] // TURGOLOGIKA. Leningrad: Nauka, p. 364.
- Vambéry H. (1867). Cagataische Sprachstudien. Leipzig, p. 253.
- Eckmann J. (2003). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar [Research on Khwarezm, Kipchak and Chagatai Turkish]. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, p. 438.
- Eckmann J. (2021). Çağatay el kitabı [The Chagatai handbook]. Ankara: Türk Dil kurumu yayinlari, p. 232.
- Ilimskiy I.N. (1863). Materialy dlya chagatayskogo spryazheniya iz Babur-name // Ucheniye zapiski Kasanskogo universiteta [Materials for the Jagatai conjugation from Baber-name // Scientific notes of Kazan University], vip.1-2.
- Kononov N.A. [1982]. Istoriya izucheniya tyurkskix yazikov v Rossii [History of the study of Turkic languages in Russia]. Leningrad: Nauka, p. 360.
- Koprulu F. (2010). Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar [The first mystics in Turkish literature]. Akçağ, 9 Baskı. p.383.
- Qydyr T.E. (2018). Deshti qipschaq dalasindagi islami adebiyet (X-XV gg.) (islam, iman jane ihsan maselelerinin jarlanu erkscheligi) [Islamic literature in the steppes of desht-I-Kipchak (X-XV centuries.) (specifics of singing about the problems of Islam, faith and Ihsan)]. Astana: «Ruhani qundiliqtardi qoldaw qory» korporativitik qory, p.200b.
- Melioranskiy P.M. (1904). «Scheybani-name». Djagatayskiy tekst poemi Muxammeda Salixa po rukopisi Venskoy biblioteki [«Sheibani-nama». The Jagatai text of the poem by Muhammad Salih according to the manuscript of the Vienna Library]. SPb.
- Ozender F.Sema Barutçu. [1996]. Ali Şir Nevayi. Muhakemetül-lığateyn [Ali Shir Nevayi. Muhakemetül-lığateyn]. Ankara: Irmak matbaacılık, p.185.
- Samoylovich A. (2005). Tyurkskoe yazikoznaniya. Filologiya. Runika [Turkic linguistics. Philology. Runica]. Moskva: Vostochnaya literatura RAN, p. 1053.
- Fazilov Э. [2008]. Turkologica. I-том. Taschkent: Fan, p.588.
- Schoqay Mustafa. [2012]. Schygarmarynyn tolyq jinagy.On eki tomdyq [A complete collection of his works. Twelve volumes]. II tom. Almaty: Dayk-Press, p.664.
- Yusufov B. (1991). Mestoimeniya v starouzbekskom literaturnom yazike (XV-XVI vv.) [Pronouns in the Old Uzbek literary language (XV-XVII centuries)]. Toshkent: Fan, p.146.